

PIOTR JAWORSKI

INSTYTUT ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

ANTYK W KRÓLIKARNI. ARCHITEKTURA I ZBIORY ARTYSTYCZNE

Zespół pałacowo-ogrodowy w warszawskiej Królikarni zaliczany jest do najważniejszych dzieł polskiej architektury klasycystycznej, powstałych w czasach stanisławowskich. Charakterystyczna pallaadiańska sylwetka pałacu oraz budynek kuchni w kształcie grobowca Cecylii Metelli kojarzone są powszechnie z tą rezydencją. W swej ponad dwustuletniej historii Królikarnia należała kolejno do rodzin: Tomatisów, Radziwiłłów i Pusłowskich. We wnętrzach pałacu jego właściciele gromadzili cenne kolekcje artystyczne. W latach 1816–1849 Królikarnia znajdowała się w posiadaniu Radziwiłłów z Nieborowa i właśnie do tej podwarszawskiej rezydencji trafiła część kolekcji dzieł sztuki antycznej zgromadzonej przez tę rodzinę.

DZIEJE KRÓLIKARNI

Początki Królikarni łączy się tradycyjnie z okresem panowania królów z dynastii Wettinów¹. Oni to, chętnie oddając się polowaniom na króliki, mieli obrać za miejsce ich hodowli należący do gruntów Mokotowa fragment skarpy wiślanej, wyróżniający się eksponowanym i niezwykle malowniczym położeniem, nazywany Królikarnią. Analizy źródeł kartograficznych i ikonograficznych z 1732 r., dokonane przez Marka Kwiatkowskiego² i Wojciecha Fijałkowskiego³, potwierdziły tradycyjną wersję genezy tego miejsca. W 1748 r. w posiadanie Mokotowa wraz z Królikarnią wszedł hrabia Henryk Brühl⁴, nic jednak nie wiadomo na temat jego działalności na terenie nowej posiadłości. Według Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego „po zgonie Augusta III dano pokój królikom, a folwarczek opuszczony wkrótce poszedł w ruinę”⁵.

¹ F.M. Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych, lub w Polsce zamieszkałych*, t. II, Warszawa 1849, s. 197; idem, *Królikarnia*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1862, nr 167, s. 222; [W. Gomulicki], *Przewodnik po Warszawie wydany staraniem Wielkiego Hotelu Europejskiego w czterech językach*, Warszawa 1881, s. 30; Aneksy, [w:] W. Tatarakiewicz, W. Tokarz, *Królikarnia. Analiza i dzieje* [Biblioteka Warszawska I, 1938], Warszawa 1938, s. 43.

² M. Kwiatkowski, *Dzieje Królikarni*, „Rocznik Warszawski”, 8, 1970, s. 60 i n.; idem, *Królikarnia*, Warszawa 1971, s. 6 i n.; idem, *Architektura mieszkaniowa Warszawy. Od potopu szwedzkiego do powstania listopadowego*, Warszawa 1989, s. 84 i n.

³ W. Fijałkowski, *Królikarnia Anno 1732*, „Stolica”, 1982, nr 28, s. 12.

⁴ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 61.

⁵ Sobieszczański, *Królikarnia...*

W 1778 r. szambelan królewski Karol Tomatis kupił Królikarnię od księżnej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej⁶, od 1771 r. właścicielki Mokotowa, w którym tworzyć zaczęła słynną rezydencję willowo-ogrodową⁷, korzystając z usług architektów Efraima Schroegera⁸ i Szymona Bogumiła Zuga⁹.

Karol Aleksander Tomatis¹⁰, Włoch z pochodzenia, należał do najbarwniejszych postaci, jakie otaczały Stanisława Augusta po jego wstąpieniu na tron w 1764 r. Wezwany przez króla do Warszawy na stanowisko „dyrektora spektakłów”, zdołał w niedługim czasie uzyskać wysoką pozycję towarzyską w kręgach dworskich¹¹. Sukcesy zawdzięczał w dużej mierze popularności żony, słynnej aktorki Katarzyny Gattai (Cattai)¹². Ogromnego majątku dorobił się dzięki grze w karty, prowadzonej umiejętnie z najmożniejszymi przedstawicielami „towarzystwa”. W 1765 r. Tomatisowie otrzymali od króla tytuł hrabiów de Valery. Ernst Ahasverus von Lehndorff, który w 1781 r. odwiedził Warszawę, ich polską karierę streścił w kilku zdaniach: „oboje doszli do bogactwa i poważania; ona zaczęła karierę jako tancerka, on zaś jako karciarz: otrzymali tytuł hrabiowski i cieszą się szczególnym szacunkiem króla i wielkiego świata. Pani Tomatis jest miła, a jej mąż bardzo przyzwoity”¹³.

Działalność budowlaną na terenie Królikarni podjął Tomatis już w roku jej nabycia. Pierwsze projekty architektoniczne rezydencji przygotowali dla niego Jan Fontana¹⁴ i Jan Chrystian Kamsetzer¹⁵. Ostatecznie, opracowanie projektu willi i ogrodu powierzył Tomatis architektowi Rzeczypospolitej Dominikowi Merliniemu¹⁶, który w tymże 1778 r. przystąpił do jego realizacji¹⁷. Legenda narosła wokół osoby Tomatisa głosiła, jakoby przebiegły karciarz zatrudnił ulubionego architekta Stanisława Augusta po to, aby wykorzystując niepowodzenia króla przy urządzaniu Łazienek i Ujazdowa, sprzedać mu z zyskiem gotową już rezydencję¹⁸. Jednak kolejność wznoszenia budowli w Królikarni świadczy raczej o tym, że Tomatis zamierzał stworzyć rezydencję mającą zapewnić mu w przyszłości umiarkowanie wysoki, ale stały dochód. Podpisany przez Merliniego *Regestr roboty stolarskiej dla Wielmożnego Imć Pana Graffa de Mathesa*, sporządzony w 1780 r.¹⁹, wymienia „nowe oficyny, nową kuchnię i nowy kurnik”. Wspomniany wyżej E. von Lehndorff tak pisał o wizycie w posiadłości Tomatisa w 1781 r.: „Owiedziłem również Królikarnię, majątek hrabiego, który buduje tam wspaniałą rezydencję. Gospodarstwo jego jest doskonałe. Włosi wyrabiają dla niego znakomity parmezan [...]”²⁰. Dokumenty z 1782 r. wspominają nie tylko owych „Włochów”²¹, ale także browar²², figarnię, szklarnię, stajnię, chlew, młyn²³ i wreszcie pałac²⁴, którego budowa trwała do 1786 r.²⁵ (il. 1).

⁶ W. Tatarzkiewicz, *Pałac w Królikarni*, [w:] Tatarzkiewicz, Tokarz, *op. cit.*, s. 25.

⁷ B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*, Wrocław 1976, s. 157–187; S. Lorentz, *Efraim Szreger, architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986, s. 172; por. Kwiatkowski, *Architektura...*, s. 210.

⁸ Schroeger opracował w 1782 r. projekt willi w Mokotowie: Lorentz, *op. cit.*; Kwiatkowski, *Architektura...*

⁹ Zug zaprojektował nieregularny ogród oraz budowle ogrodowe: Kwiatkowski, *Architektura...*; idem, *Szymon Bogumił Zug, architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971, s. 65–76.

¹⁰ Wiele danych biograficznych na temat Tomatisa zawierają *Aneksy...*, s. 43–47; por. W. Tokarz, *W Królikarni*, [w:] Tatarzkiewicz, W. Tokarz, *op. cit.*, s. 37 i n.

¹¹ Tokarz, *op. cit.*

¹² Kwiatkowski, *Królikarnia...*, s. 11.

¹³ E. von Lehndorff, *Dzienniki*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, red. W. Zawadzki, t. II, Warszawa 1963, s. 29.

¹⁴ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 62 i n.; idem, *Królikarnia...*, il. 3–4.

¹⁵ Idem, *Dzieje...*, s. 62; idem, *Królikarnia...*, il. 2; N. i Z. Batowscy, M. Kwiatkowski, *Jan Chrystian Kamsetzer. Architekt Stanisława Augusta*, Warszawa 1978, s. 176.

¹⁶ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 64.

¹⁷ Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej cyt.: AGAD], Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa [dalej cyt.: ARN], sygn. 800, Między JWP Graffa Tomatisa z jednej a Pan Syroniekiem [...] kontrakt o ukopanie i cembrowanie studni na Królikarni [...], D. Merlini Bud., die 9 juni 1778; por. Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 64.

¹⁸ Sobieszczański, *Królikarnia...*

¹⁹ AGAD, ARN, sygn. 800.

²⁰ Lehndorff, *op. cit.*, s. 37 i n.

²¹ AGAD, ARN, sygn. 800, Rejestr kupnego drzewa tak do cegielni jako i Królikarni browaru i pałacu.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, Wymiar roboty mularskiej zrobionej dla J.W. Graffa de Tomatis w r. 1782 w Królikarni; por. Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 69.

²⁴ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 69; por. AGAD, ARN, sygn. 800, Rejestr kupnego drzewa...

²⁵ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 71.

1. Z. Vogel, *Widok Królikarni*, 1791 (Gabinet Rycin BUW, Zb. Król. T. 175 nr 231). Neg. IS PAN, fot. E. Kozłowska-Tomczyk

2. Warszawa, pałac w Królikarni. Fot. P. Jaworski, 2002

Architektura pałacu (il. 2) w sposób wyraźny nawiązuje do słynnej willi Almerica Capry, zwanej *La Rotonda*, wybudowanej w pobliżu Vicenzy w 1566 r. według projektu Andrea Palladia²⁶. Piętrową budowlę Merliniego wzniesiono na planie kwadratu, a jej środek zajęła okrągła sala, zwana rotundą. W zachodniej fasadzie pałacu znajduje się portyk o głębokim podcieniu, czterech kolumnach w porządku jońskim i trójkątnym frontonie. Pozostałe trzy fasady mają przyścienne portyki wyznaczone za pomocą płytkich ryzalitów z jońskimi pilastrami i trójkątnymi frontonami. Budowla zwieńczona została bębniem z kopułą zakończoną stylizowanym karczochem. Od strony Wisły do pałacu przylega taras widokowy z grołą (il. 3). W wysokim przyziemiu mieszczą się sutereny.

Tego typu budowla centralna nie znajduje w architekturze polskiej poprzedników i słusznie uznaje się ją za istotny wkład w rozwój architektury klasycystycznej w kraju. Oczywisty jest wpływ, jaki gmach w Królikarni wywarł na projektantów pałaców w Lubostroniu (1800, arch. Stanisław Zawadzki²⁷) oraz Raju (przed 1830, arch. Jan Wężyk-Rudziński²⁸).

Równoległe z budową pałacu w Królikarni urządzano dla Tomatisa klasycystyczny ogród. Z dokumentów dowiadujemy się o istnieniu w Królikarni kolejnych budowli: spichlerza i stodoły (1783)²⁹, oranżerii (1785)³⁰ oraz trebhauzu, lodowni, łaźni i cukierni (1787–1793)³¹. Występujące w dokumencie słowo „cukiernia” odnosi się być może do słynnej traktierni, prowadzonej przez francuskiego restauratora Togniona od 1783 r., w której przybyłym z Warszawy gościom serwowano pasztety i marcepany³².

Od końca XVIII w. wycieczki do Królikarni weszły do kanonu wiosenno-letnich rozrywek warszawiaków. W dniach insurekcji kościuszkowskiej zniszczono zabudowania gospodarcze Królikarni i splądrowano pałac, zaś rannego Tomatisa, podejrzanego o kontakty z Rosjanami, na krótki czas aresztowano³³.

Do 1816 r. właścicielami Królikarni były dzieci Karola Tomatisa – Wiktor i Karolina, które, przenosząc się na stałe do Berlina, sprzedały posiadłość księciu Michałowi Hieronimowi Radziwiłłowi³⁴, wojewodzie wileńskiemu, właścicielowi licznych nieruchomości w Królestwie Polskim, w tym Nieborowa oraz pałacu w Warszawie przy ul. Przechodniej nr 953³⁵. Nowy właściciel, będący – podobnie jak jego żona Helena z Przeddzieckich Radziwiłłowa – namiętnym kolekcjonerem dzieł sztuki, część z nich wraz z bogatą biblioteką kazał przewieźć do Królikarni³⁶. Ogromne sumy przeznaczal na utrzymanie rezydencji oraz pensje dla dość licznej personelu³⁷, zaś dochody uzyskiwane z gospodarstwa i ogrodu zwykle nie starczały na pokrycie tych wydatków³⁸.

²⁶ Problematyka palladianizmu w polskiej architekturze klasycystycznej doczekała się kilku opracowań: T.S. Jaroszewski, *Ze studiów nad problematyką recepcji Palladia w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Klasycyzm. Studia nad sztuką polską XVIII i XIX wieku*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Poznań, październik 1965 [Studia z historii sztuki, t. XI], Wrocław 1968, s. 133–188; i d e m, *Alcuni tentativi di imitare La Rotonda compiuti nel secolo XVIII*, „Bollettino del Centro Internazionale di Studi d'Architettura »A. Palladio«”, t. IX, 1967, s. 417–424; i d e m, *L'interpretazione neoclassica del Palladio in Polonia*, „Bollettino del Centro Internazionale di Studi d'Architettura »A. Palladio«”, t. XII, 1970, s. 168–182.

²⁷ Jaroszewski, *Ze studiów...*, s. 141.

²⁸ *Ibidem*; P. Jaworski, *Wiadomość o Janie Wężyku-Rudzkim (1792–1874), mitośniku egipskich starożytności (z dziejów zbiorów starożytności Uniwersytetu Warszawskiego)*, „Światowit”, t. III (XLIV), fasc. A, 2001, s. 48; S. Łoza, *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warszawa 1954, s. 264. Więcej o pałacu w Raju: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. VII, *Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, Wrocław 1995, s. 521–529.

²⁹ AGAD, ARN, sygn. 800, Rejestr kupionego różnego materiału na stodołę, spichrz mokotowski tudzież i do młyna muranego in an. 1783 mensi Junii.

³⁰ *Ibidem*, Rejestr różnej furmanki do Królikarni na fabrykę pałacową i oranżerię in anno 1785 mensi Aug.

³¹ *Ibidem*, Rejestr roboty ślusarskiej do pałacu i dworu JW hrabiego de Tomatis do Królikarni zaczęta w r. 1787.

³² *Aneksy...*, s. 45.

³³ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 79.

³⁴ [M.P. Radziwiłł], *Ostatnia wojewodzina wileńska (Helena z Przeddzieckich ks. Radziwiłłowa) przez X.M.R.*, Lwów 1892, s. 269; Sobieszkański, *Królikarnia...*

³⁵ K. Lesińska, *Radziwiłł Michał Hieronim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej cyt.: PSB], t. XXX, Wrocław 1987, s. 306.

³⁶ Według informacji zawartej w „Kłosach”, „nową siedzibę zamienił na małe muzeum sztuki i archeologii” – „Kłosy”, 1879, nr 738, s. 123. Zdaniem Sobieszkańskiego, „wielki mitośnik obrazów i numizmatów, umieścił je w tym pałacu i często w nim mieszkał” – Sobieszkański, *Królikarnia...* Zawartość biblioteki w Królikarni znamy dokładnie dzięki zachowanym katalogom: Archiwum Pałacu Radziwiłłów w Nieborowie [dalej cyt.: APRN], rkps 153, Katalog książek w Królikarni (po 1828); AGAD, ARN, sygn. 803, Katalog książek w pałacu Królikarni (1829).

³⁷ Spis osób zamieszkałych w Królikarni w 1828 r. wymienia murgrabiego, pisarza, bibliotekarza, służącego, stróża, ogrodnika oraz parobków, ogrodników, pasterza i komornika, AGAD, ARN, sygn. 810.

³⁸ Por. [Radziwiłł], *op. cit.*, s. 281.

3. Autor nieokreślony, *Widok Królikarni od ogrodu*, ok. 1830 (MNW, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, nr inw. A. 178 MNb).
Fot. S. Sobkowicz

W 1821 r. zmarła Helena z Przeddzieckich Radziwiłłowa, dziesięć lat później jej mąż. W wyniku uregulowania skomplikowanych spraw własnościowych między spadkobiercami Królikarnia przeszła na własność księcia Michała Gedeona Radziwiłła³⁹, trzeciego syna Michała i Heleny Radziwiłłów, byłego generała Wojska Polskiego i wodza naczelnego powstania listopadowego, uwięzionego po kapitulacji Warszawy i do 1836 r. przetrzymywanego w Jarosławiu⁴⁰. Wygnanie bardzo zmieniło osobowość generała⁴¹, a o jego interesy troszczyć musiała się żona – Aleksandra ze Steckich⁴², właścicielka znanego założenia pałacowo-ogrodowego w Szpanowie na Wołyniu⁴³. W wyniku prac prowadzonych od 1842 r. dużym przeobrażeniem uległ ogród w Królikarni⁴⁴.

W 1849 r. posiadłość sprzedano hrabiemu Ksaweremu Pusłowskiemu⁴⁵, właścicielowi wielu nieruchomości, m.in. w Warszawie domu z ogrodem w Alejach Ujazdowskich 16 oraz części Hotelu Europejskiego⁴⁶. W pałacu w Królikarni Pusłowski zgromadził cenną kolekcję dzieł sztuki i bibliotekę⁴⁷. Część pałacu

³⁹ AGAD, ARN, sygn. 705, Wykaz hipoteczny majątku Królikarnia (1847).

⁴⁰ Z. Zacharewicz, W. Zajewski, *Radziwiłł Michał Gedeon*, [w:] PSB, t. XXX, s. 311.

⁴¹ *Ibidem*, s. 312.

⁴² Świadczą o tym liczne rozporządzenia księżnej dotyczące majątków należących do męża, przechowywane w AGAD, ARN oraz w APRN.

⁴³ Szerzej o samym założeniu: T.S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 12, 1968, s. 33–77.

⁴⁴ Por. niżej.

⁴⁵ Sobieszczański, *Królikarnia...* W 1871 r. Ksawery Pusłowski wraz z bratem Wandalinem otrzymał od papieża tytuł hrabiego rzymskiego. W środowisku warszawskiej elity znany był także z działalności dobroczynnej: S. Konarski, *Pusłowski Ksawery Franciszek*, [w:] PSB, t. XXIX, Wrocław 1986, s. 417 i n.

⁴⁶ Konarski, *op. cit.*

⁴⁷ „Kłosa”, 1879, nr 738, s. 123.

w latach 1851–1862 przeznaczony na siedzibę Instytutu Moralnie Zaniedbanych Dzieci. Po jego śmierci w 1874 r., na mocy zapisu testamentowego, Królikarnia przeszła na własność brata – Wandalina⁴⁸. W 1879 r. pałac doszczętnie spłonął wraz ze znajdującą się we wnętrzu kolekcją artystyczną⁴⁹. Jego odbudowę, uważaną obecnie za jedno z pionierskich osiągnięć konserwatorskich w Polsce, powierzono rok po pożarze architektowi Józefowi Hussowi⁵⁰. Wandalin Pusłowski, będąc podobnie jak brat kolekcjonerem dzieł sztuki, podjął próbę odtworzenia kolekcji, zmarł jednak w 1884 r. Na kilka lat Królikarnia przeszła w ręce rodziny Lubeckich. W 1889 r. właścicielką Królikarni została Marta Krasieńska – córka Wandalina Pusłowskiego, żona Kazimierza Krasieńskiego, do około 1900 r. mieszkająca w Starej Wsi na Podlasiu⁵¹. Prowadzony przez hrabinę po przybyciu do Warszawy sławny salon w domu przy ul. Czackiego gościł najwybitniejszych przedstawicieli kultury i nauki tamtego okresu. Bywał w nim często Władysław Tatarkiewicz, współautor wydanej w 1938 r. pierwszej monografii Królikarni⁵². W 1902 r. Marta Krasieńska dokonała gruntownej renowacji pałacu i ogrodu w Królikarni⁵³. W budynku zajmowanym wcześniej przez Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci umieściła zakład dla nieuleczalnie chorych kobiet. W 1916 r. Królikarnia, od końca XIX w. zamknięta dla publiczności, znalazła się w granicach Warszawy.

We wrześniu 1939 r. nacierający na Warszawę Niemcy zamienili pałac w Królikarni w ruinę. Walki toczące się na terenie posiadłości w dniach powstania warszawskiego dopełniły dzieła zniszczenia. Oprócz pałacu, znacznie ucierpiały: taras z grotą, kuchnia, mostek oraz kaplica⁵⁴. Zimą 1945 r. okoliczni mieszkańcy niemal doszczętnie ogołocili ogród z drzewostanu⁵⁵. Władze powojenne pozbawiły spadkobierców Marty Krasieńskiej prawa własności do Królikarni. Podjęły też decyzję o odbudowie założenia pałacowo-ogrodowego z przeznaczeniem na muzeum dzieł Xawerego Dunikowskiego, подарowanych państwu przez artystę w 1948 r. W 1950 r. Królikarnię wraz ze zmagazynowanymi na jej terenie rzeźbami Dunikowskiego przekazano Muzeum Narodowemu w Warszawie⁵⁶. Otwarcie muzeum nastąpiło 26 stycznia 1965 r.

BUDYNEK KUCHNI W FORMIE RZYMSKIEGO GROBOWCA CECYLII METELLI

Zaprojektowany przez Dominika Merliniego⁵⁷ budynek kuchni (il. 4) z wielu powodów zasługuje na uwagę. Dostrzec w nim można oryginalne dzieło pierwszej fazy nurtu klasycystycznego w Polsce, rozkwitającej pod panowaniem Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zwraca też uwagę wielki kunszt Merliniego w wykorzystaniu skromnych warunków naturalnych do stworzenia oryginalnego rozwiązania architektonicznego.

Wzorowana na grobowcu Cecylii Metelli kuchnia jest jednym z najciekawszych w dziejach polskiej architektury przykładów adaptacji antycznego pierwowzoru. Bowiem w stosunku do niewielu budowli starożytnych mówić można, tak jak w przypadku słynnego rzymskiego grobowca, o ich prawdziwej polskiej karierze.

W 1784 r. Szymon Bogumił Zug, twórca projektów wielu polskich ogrodów klasycystycznych⁵⁸, w dziele *Ogrody w Warszawie i jej okolicach* umieścił opis powstającej właśnie rezydencji w Królikarni: „Dziś miejsce to należy do hrabiego Tomatis który chce tu założyć wielki ogród, do którego rozpoczęto już nawet znaczne wysady. W położeniu wielce korzystnym, oddzielonem głębokim parowem od innych miejsc wznio-

⁴⁸ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy [dalej cyt.: APW], Akta notariuszów warszawskich, kancelaria W. Kretkowskiego, sygn. 12, nr 2218, Testament Ksawerego Franciszka Pusłowskiego.

⁴⁹ Szczegółowy opis pożaru i zniszczeń przekazała warszawska prasa: *Królikarnia*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1879, nr 195, s. 183; „Kłosa”, 1879, nr 738, s. 123.

⁵⁰ Tatarkiewicz, *Pałac...*, s. 35.

⁵¹ A. Biernacki, *Krasieńska z Pusłowskich Marta*, [w:] PSB, t. XV, Wrocław 1970, s. 159.

⁵² Tatarkiewicz, *Tokarz*, *op. cit.*

⁵³ APW, Zbiór W. Przyborowskiego, t. XVII, s. 250, „Królikarnia” w Mokotowie (notatka prasowa z nieznanego źródła, ręką W. Przyborowskiego dopisana data: 1902).

⁵⁴ Kwiatkowski, *Królikarnia...*, s. 76.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, sygn. 854, Królikarnia. Korespondencja merytoryczna 1948–1959.

⁵⁷ W. Tatarkiewicz, *Dominik Merlini*, Warszawa 1955, s. 131.

⁵⁸ Między innymi na Solcu, „Na Książęcym”, w Mokotowie. Zug działał też przy urządzaniu ogrodów w Wilanowie, Jabłonie, Arkadii i Nieborowie: Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, *passim*.

4. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni. Fot. P. Jaworski, 2002

ślejszych tej okolicy, z którymi łączy się tylko mostem, hrabia począł budować dom wiejski, chociaż niebardzo wytwornego smaku; obiecuje on coś nadzwyczajnego, gdy zostanie ukończony. Wielki gmach już skończony, zawiera kuchnię; leży on w dolinie na lewo i ma pozór starożytnego rzymskiego monumentu na kształt Cyncylii Metelli pod Rzymem, znanego pospolicie pod nazwiskiem Capo di Bove⁵⁹. Jak widać z opisu, budowa kuchni wyprzedziła realizację projektu pałacu. Wiadomo, że miała ona miejsce w latach 1780–1782⁶⁰.

Można sądzić, że malownicza lokalizacja Królikarni na skarpie – z rozległym widokiem w kierunku Wisły (il. 5) – nie pozostawiała bez znaczenia przy wyborze przez Merliniego palladiańskiego wzoru budowli centralnej dla planowanej budowli pałacowej. Andrea Palladio tak pisał na temat lokalizacji *Rotondy*: „Miejsce to jest jednym z najbardziej uroczych i przyjemnych, jakie można sobie wyobrazić, znajduje się bowiem na bardzo łagodnym stoku wzgórza i ma z jednej strony [...] rzekę [...], z drugiej zaś inne wdzięczne pagórki [...], a wszystkie uprawne, obfitują w wyśmienite owoce i najlepszą winorośl”⁶¹.

Trzykondygnacyjny budynek kuchenny Merlini zaprojektował na planie koła. Od strony podjazdu przed pałacem przylega do niego aneks na planie wycinka koła. Wewnątrz budynku architekt umieścił niewielki kolisty dziedzińczyk, na który wychodzą okna pomieszczeń.

Projektując kuchnię, Merlini w oryginalny sposób wykorzystał zbocze skarpy. Od strony podjazdu pałacowego jawi się ona bowiem jako niewielki parterowy pawilonik, zaś od strony dolnego ogrodu – jako monumentalna budowla ogrodowa.

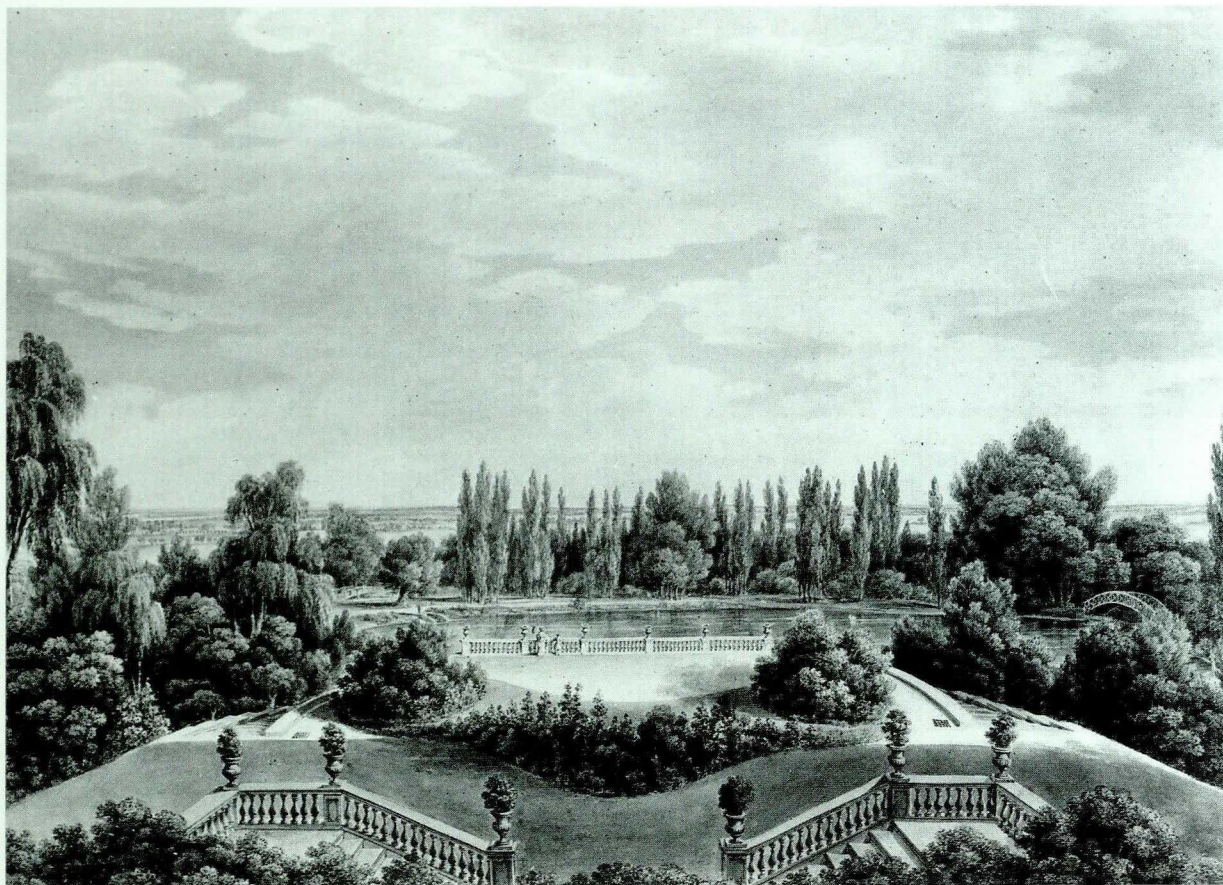
W tym miejscu – poprzedzając rozważania na temat genezy budynku kuchni w Królikarni – kilka uwag poświęcić wypada lokalizacji kuchni jako typu pomieszczenia gospodarczego⁶². W tradycji polskiej archi-

⁵⁹ S.B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784 przez [--] Budowniczego Kościoła Ewangelickiego w Warszawie*, „Kurier Niedzielny”, 1898, nr 26, s. 410.

⁶⁰ Kwiatkowski, *Dzieje...*, s. 66. Por. wyżej w tekście.

⁶¹ A. Palladio, *I Quattro libri dell' architettura*, Venetia 1570, ks. II, rozdz. 3 (korzystam z przekładu M. Rzepińskiej w polskiej edycji dzieła: idem, *Cztery księgi o architekturze*, Warszawa 1955, s. 90).

⁶² Uwagi ogólne zawiera hasło: *Cucina*, [w:] *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica*, t. I, red. P. Portoghesi, Roma 1968, s. 118–119.

5. Autor nieokreślony, *Widok na tarasy w Królikarni* (MNW, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, nr inw. A. 160 MNb).

Fot. S. Sobkowicz

tektury rezydencjonalnej pomieszczenia kuchenne starano się umieszczać w pawilonach oddzielonych od pałacu. Autor *Krótkiej nauki budowniczej*⁶³ pisał: „Kuchnie w budynku pod tym dachem, gdzie pan mieszka, nie mieć, zwłaszcza w pałacu, który dziedzic nie ma. Przyczyna ta, że stąd fnetor być musi. Bo w Polsce kuchnia być nie może ochędźna dlatego, że w niej siła warzą, siła pieką, siła smażą kur, gęsi, prosiąt i carnificina sroga”. Źródło ogromnej popularności w Polsce założenia pałacowego typu palladiańskiego niektórzy badacze dostrzegają m.in. w tradycji umieszczania kuchni w osobnym budynku⁶⁴. Nieco inaczej, głównie ze względu na ograniczenia finansowe właścicieli, wyglądała praktyka lokalizacji kuchni w dworach szlacheckich. Kuchnie oddzielone od domu mieszkalnego (niekiedy połączone ćwierćkolistymi galeriami) odnajdujemy w większości klasycystycznych rezydencji ogrodowych w Warszawie i okolicach. Tak było m.in. w Łazienkach, Mokotowie, Olesinie, Rozkoszy oraz na Książęcym. W ostatnim z wymienionych założeń budynek kuchni, wyprzedzający realizację budowli w Królikarni, połączony był podziemnym korytarzem z salą zwaną Elizeum, a na zewnątrz przyjmował formę meczeciku z dwoma minaretami (tzw. Domek Imama)⁶⁵. Nie była więc kuchnia w Królikarni pierwszą ani jedyną budowlą, która, obok użytkowego przeznaczenia, pełniła zarazem funkcje pawilonu ogrodowego. Zaskakujące formy architektoniczne spotykane w ówczesnych ogrodach stały się celem satyry Ignacego Krasickiego, który tak opisał swą przygodę w Mokotowie: „Jadąc dalej przez ulicę/ Postrzegłem jakąś świątynię:/ Gust pięknej architektury,/ Wieże, baszty, mosty, mury./ Więc się nieco zatrzymałem,/ A gdy, co to jest, pytałem./ Chociażem pięknie przywitał./ Rozśmiał się ten, com go pytał./ I poniekąd miał sprawiedliwą przyczynę: dowiedziałem się albowiem od niego

⁶³ [Ł. Opaliński], *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego* [Teksty źródłowe do dziejów teorii i sztuki, t. VII], oprac. A. Miłobędzki, Wrocław 1957, s. 13.

⁶⁴ Jaroszewski, *Ze studiów...*, s. 153–154.

⁶⁵ Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, s. 52.

z niezmiernym moim podziwieniem, iż zmówiłem pacierz przed kuchnią, a com dla baszty wyniosłej sądził fortecą, było gołębnikiem”⁶⁶.

A zatem budynek kuchni w Królikarni – wzniesiony w zgodzie z polską tradycją jako pawilon oddzielony od pałacu – pełnił z jednej strony rolę upozorowanego na ruinę pawilonu ogrodowego, z drugiej zaś – ukrywał swą rzeczywistą funkcję gospodarczą. Choć Palladio zalecał umieszczanie pomieszczeń gospodarczych w suterrenach pałacu⁶⁷, to jednak kuchnia w Królikarni, widziana od strony pałacu w postaci skromnego parterowego pawilonu, doskonale odzwierciedla ogólną zasadę przekazaną przez weneckiego architekta: „Lecz tak jak Stwórca rozmieścił nasze członki w ten sposób, że piękniejsze są najbardziej widoczne, a mniej szlachetne ukryte, tak i my postępujemy w budownictwie, umieszczając godniejsze i ważniejsze części na widocznym miejscu, a mniej piękne w miejscach możliwie najbardziej ukrytych przed wzrokiem, gromadząc tam wszystko co brzydkie, co mogłoby przeszkadzać i co szpeciłoby piękne części domostwa”⁶⁸. Koncepcja oddzielenia ogrodowej i użytkowej funkcji budowli pozwoliła Merliniemu na dość ekstrawagancki i – zdawałoby się na pozór – niestosowny pomysł umieszczenia kuchni w antycznym grobowcu.

Budynkowi kuchni architekt nadał „pozór starożytnego rzymskiego monumentu na kształt Cecylii Metelli pod Rzymem”⁶⁹ przez umieszczenie pod jej gzymsem fryzu złożonego z wolicz głów (bukefalionów) (il. 6) i festonów. Elewację pokryto boniowaniem pasowym. Do wnętrza kuchni prowadziły dwa wejścia – od strony podjazdu i od dolnego ogrodu. To ostatnie uzyskało oprawę architektoniczną w postaci klasycyzującego portyku przyściennego, złożonego z dwóch kolumn zwieńczonych doryckimi kapitelami, dźwigającymi belkowanie. Ponad zredukowanym architravem przebiega fryz metopowo-tryglifowy. Poniżej belkowania umieszczono lwią protomę o niewątpliwym przeznaczeniu apotropaicznym. Nad ozdobionym w ten sposób wejściem dolnym Merlini zaprojektował półkolisty otwór okienny. Całość dekoracji uzupełnia rozeta umieszczona powyżej girlandy. Kuchnię w Królikarni, jak wynika z akwareli *Kuchnia w Królikarni* Aleksandra Majerskiego (il. 7) z 1818 r.⁷⁰, zwieńczono attyką upozorowaną na ruinę.

Po obu stronach dolnego wejścia znajdują się dwie płyty reliefowe o jednakowej dekoracji (il. 8), przedstawiającej girlandę rozwieszoną między dwoma kandelabrami. Płyty wzorowane są na sześciu antycznych reliefach wmurowanych po obu stronach głównego wejścia do rzymskiego Panteonu⁷¹, wewnątrz portyku. Dwa pasy fryzu, złożonego z kilkakrotnie powtarzającego się motywu kandelabrow i girland, widoczne są także na zewnątrz Panteonu, w ścianach bocznych portyku. Wydaje się pewne, że projektując kuchnię, znów – podobnie jak w przypadku pałacu – sięgnął Merlini do wzorów propagowanych przez Palladia w jego dziele o architekturze. Omawiany fryz widnieje bowiem na rycinie towarzyszącej opisowi Panteonu.

Interesujących zmian w wyglądzie kuchni i ogrodu w Królikarni dokonali w latach 1842–1844 architekci Teofil Schüller i Franciszek Maria Lanci. Przyczyną podjęcia przez Aleksandrę ze Steckich Radziwiłłową⁷² decyzji o przeprowadzeniu prac restauracyjnych i budowlanych był katastrofalny stan zachowania rezydencji. Autor powstałego w styczniu 1841 r. *Opisu budowli w Królikarni*⁷³ wymieniał m.in.: „Pałac murowany [...] – potrzebuje reperacji, a mianowicie dachu nowego. Z kuchni obok pałacu są jeszcze szczątki murów, po spaleniu się onej w roku 1837 pozostałych”. Jedyne źródłem ikonograficznym, przedstawiającym budynek kuchni przed pożarem, jest wspomniana akwarela Majerskiego; wraz z podpisanymi przez Schüllera w 1843 r. (rok po odbudowaniu kuchni) wykazami kosztów prac budowlanych⁷⁴ pozwala ona na prześledzenie zmian, jakich dokonano podczas odbudowy. Na odrestaurowanie kuchni, obejmujące „udekorowanie zewnętrzne budowli na wzór ruiny, robotę mularską i malarską, pokrycie murów rudą i kamieniem

⁶⁶ *Podróż z Warszawy do Biłgoraja. Do księcia Stanisława Potockiego*, [w:] I. Krasicki, *Poezje*, Warszawa 1989, s. 335–336.

⁶⁷ Palladio, *op. cit.*, s. 76; P. Holberton, *Paladio's Villas. Life in the Renaissance Countryside*, London 1990, s. 222.

⁶⁸ Palladio, *op. cit.*, s. 75–76.

⁶⁹ *Zug*, *op. cit.*, s. 410.

⁷⁰ Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, nr inw. 494. Napis na odwrocie tej akwareli: *Widok dawnej kuchni w Królikarni, która spalila się*.

⁷¹ M.T. Boatwright, *Hadrian and the city of Rome*, Princeton 1987, s. 46.

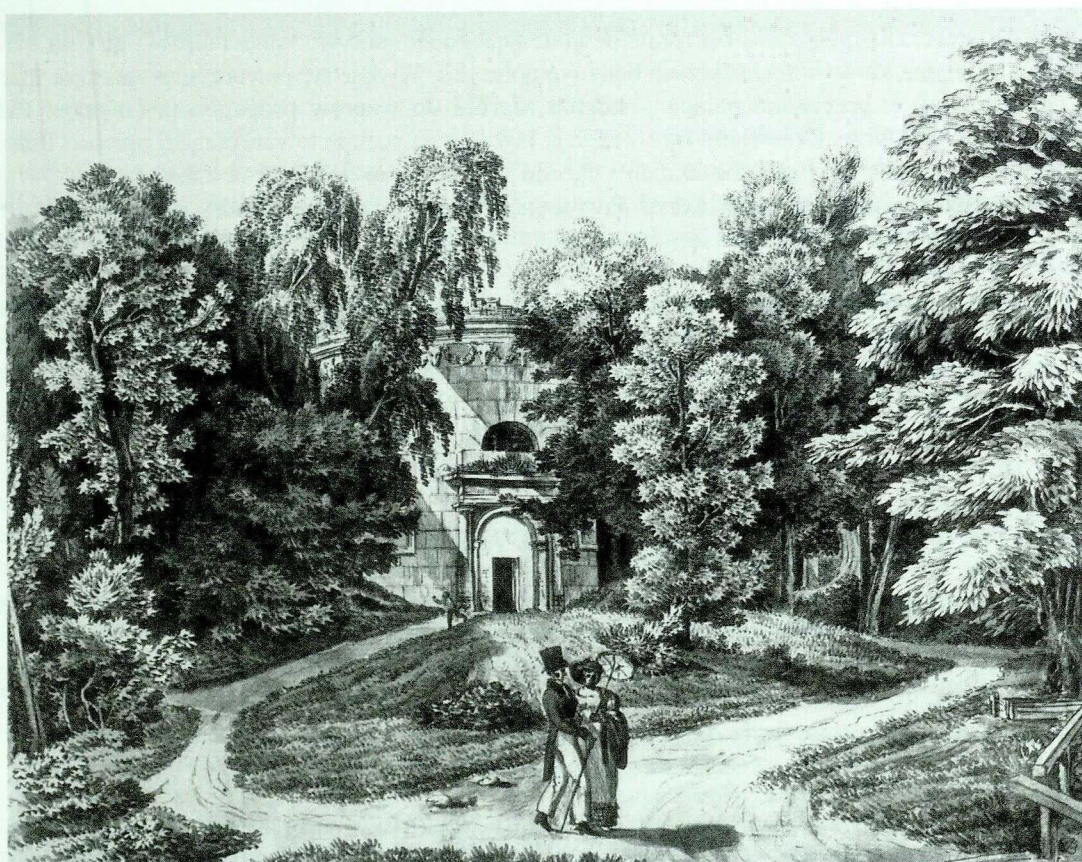
⁷² Opiekunkę majątku męża, Michała Gedeona Radziwiłła: por. wyżej w tekście.

⁷³ AGAD, ARN, sygn. 364, Opis budowli w Królikarni.

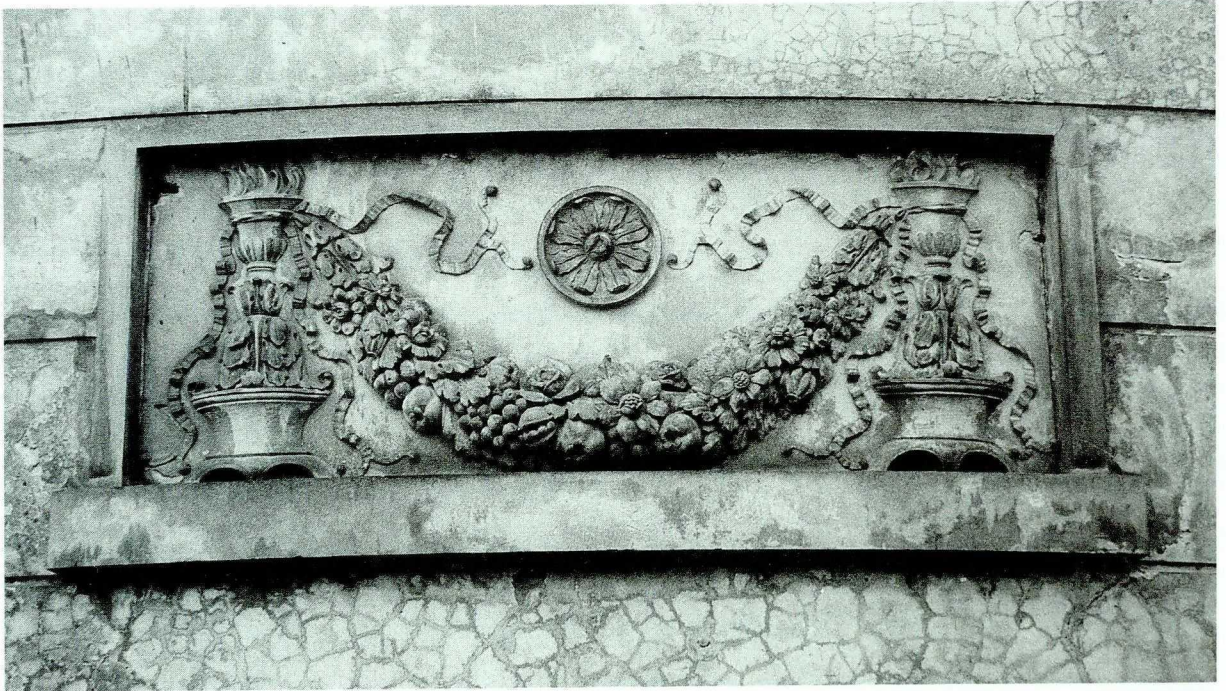
⁷⁴ AGAD, ARN, sygn. 701, Rachunek ogólny przychodu i rozchodu pieniędzy w majątności Królikarnia za rok 1842/43; *ibidem*, sygn. 809, Ogólny wyciąg z wykazu kosztów potrzebnych do wykonania w Królikarni budowli na rok bieżący zamierzonych, a mianowicie: na odbudowanie tarasu za pałacem, odnowienie pałacu i udekorowanie zewnętrzne kuchni wyrestaurowanej w roku zesłłym.

6. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni, fragment fryzu z bukefalionem.
Fot. P. Jaworski

7. A. Majerski, *Kuchnia w Królikarni*, 1818 (Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, nr inw. 494). Fot. Muzeum

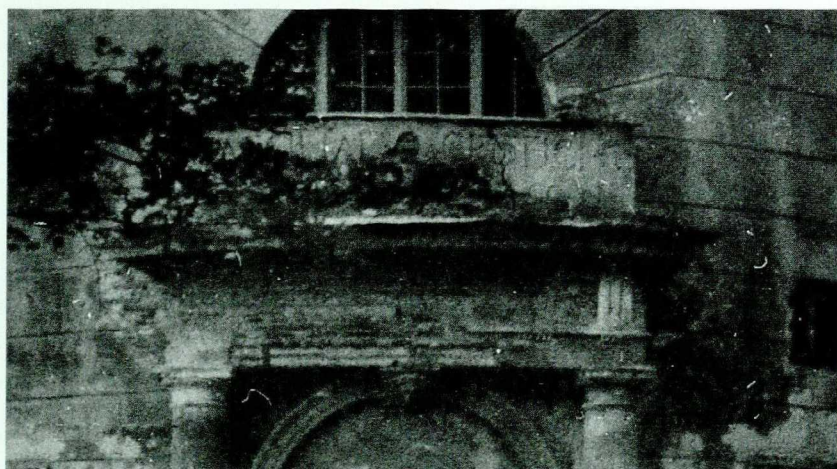
8. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni, płyta reliefowa. Fot. P. Jaworski

9. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni, widok od strony pałacowego dziedzińca. Fot. P. Jaworski

10. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni.
Stan z początku XX w. Fot. J. Kłos (IS PAN)

11. Warszawa, budynek kuchni w Królikarni, inskrypcja przy wejściu od strony
dolnego ogrodu. Stan z początku XX w. Fragment fot. J. Kłosa (IS PAN)

12. Warszawa, most w Królikarni wg proj. F.M. Lanciego, 1919. Fot. H. Poddebski (IS PAN)

na blachę ołowianą⁷⁵ wydano dwa tysiące złotych. Z powyższego cytatu wynika, że attykę budowli, upozorowaną na ruinę jeszcze przez Merliniego, pokryto istniejącymi do dziś kawałkami rudy i kamieni, analogicznymi do tych, które wmurowano w sztuczne ruiny nieborowskiej Arkadii⁷⁶. Prawdopodobnie także w 1842 r., na odcinku attyki ponad wejściem do kuchni od strony podjazdu, ustawiono trzy rzeźby kamienne o tematyce mitologicznej⁷⁷, pozbawione różnych części ciała w celu nadania budowli wrażenia ruiny również od strony pałacowego dziedzińca (il. 9). Zapewne w tym samym czasie ponad ozdobnym wejściem do kuchni od strony parku umieszczono inskrypcję *Caeciliae Cretici*, mającą zapewnić prawidłową identyfikację budynku z antycznym pierwowzorem. Z fotografii⁷⁸ (il. 10–11) wiadomo, że inskrypcja zdobiła budynek kuchni jeszcze na początku XX w., można więc sądzić, że zniszczona została dopiero podczas II wojny światowej. Ponadto, już w latach trzydziestych XIX w. ustawiono wokół kuchni 12 „figur marmurowych”⁷⁹. W 1843 r. do ogrodu w Królikarni trafił z Arkadii „kamień obrobiony z podstawą z Cyrku”⁸⁰ oraz „dwa lwy z marmuru białego, znakomitego dłuta rzymskiego”⁸¹, które ozdobiły most łączący aleję dojazdową z podjazdem, wzniesiony według projektu F.M. Lanciego (il. 12). Arkadyjskie pochodzenie marmurowych lwów

⁷⁵ *Ibidem*, Ogólny wyciąg...

⁷⁶ Kwiatkowski, *Dzieje...*, przyp. 51; W. Piwkowski, *Arkadia Heleny Radziwiłłowej. Studium historyczne* [Studia i Materiały Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Ogrody 5 (11)], Warszawa 1998, s. 39, 51.

⁷⁷ Dwie z nich stoją na attyce kuchni do dziś, trzecią wykopano z ziemi w pobliżu tej budowli w 1986 r.: Archiwum Muzeum im. X. Dunikowskiego w Królikarni, sygn. 245, „Tors mężczyzny” z attyki kuchni w Królikarni. Dokumentacja konserwatorska (1987).

⁷⁸ Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, bez nr neg. (pozytyw), fot. J. Klos (początek XX w.).

⁷⁹ AGAD, ARN, sygn. 807, Spis ruchomości w pałacu Królikarni znajdujących się oddanych pod dozór Marcinowi Krzemieńskiemu dnia 24 czerwca 1836 r.

⁸⁰ APRN, rkps 142, Książka do zapisywania wszelkich ruchomości zabierających się z pałacyków arkadyjskich do pałacu nieborowskiego, jako też i wydających się tak do Warszawy jak i do Królikarni dla J.O. Xiężnej Pani od roku 1842 zaczęta.

⁸¹ „Kurier Warszawski”, 1846, nr 286.